

„UT TANTUS THESAURUS EX TENEBRIS
IN LUCEM HOMINUM PRODEAT”.
SZAMOSKÖZY ISTVÁN ÉS
A *RERUM UNGARICARUM LIBRI*

Kulcsszavak: *kora újkori történetírás; kéziratosság; Gian Michele Bruto; Szamosközy István; Erdély; Magyarország*

Szamosközy István (1565–1612)¹ 1594 őszén–telén írhatta az Istvánffy-hagyaték Zágrábba került egyik kódexében 1982-ben megtalált lektori jelentését (nevezzük egyelőre így, bár ez a meghatározás, mint az alábbiakból kitűnik majd, nem teljesen pontos) Báthory Zsigmondnak, amelyben az általa addigra alaposan megolvasott Brutus-kézirat kiadása mellett érvelt igen ékesszólóan, de egyben a művel kapcsolatos kritikai észrevételeit is felsorolta.² Ismeretes, hogy a fejedelemhez – amint az alábbiakból kitűnik – feltehetően el is juttatott irat végül nem érte el célját: vélhetően a háborús helyzetre való hivatkozással – bár Szamosközynek mély meggyőződése volt, hogy ez sem lehet kifogás – a *Rerum Ungaricarum libri* nem került sajtó alá. 1598-ban ráadásul, Báthory Zsigmond lemondása után, császári biztosok érkeztek Erdélybe, akiknek egyik első dolga volt visszakérni a Brutus-kéziratot.³ Szamosközy

* PETNEHÁZI Gábor (1979), PhD, tudományos főmunkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont, Budapest, petnehazi_gabor@yahoo.it

- 1 Életéhez legutóbb, a vonatkozó régebbi szakirodalommal: GÁLFI Emőke: *A gyulafehérvári biteleshely levéltárai (1556–1690)*. EME, Kvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283 – a továbbiakban GÁLFI: *A gyulafehérvári*). 74–83; Uő: *Szamosközy István „baráti köre”*. Kézirat (megjelenés alatt). Itt köszönöm meg Gálfi Emőkének a pontosításokat, javaslatokat, s hogy kéziratban lévő tanulmányát a rendelkezésemre bocsátotta. Külön köszönet illeti Kasza Pétert, akivel közösen bírtuk vallomásra a Brutus-kéziratokat.
- 2 BALÁZS Mihály–MONOK István–TAR Ibolya: *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaelé Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)*. Lymbus. Művelődéstörténeti Tár IV(1992). 49–86; BALÁZS Mihály–MONOK István: *Történetírók Báthory István udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről) = Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Gondolat, Bp., 1987. 249–262.
- 3 Andrea VERESS: *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d’Ungheria*. Archivio Veneto VIII(1929). 162–165; *Erdélyi országgyűlési emlékek. 1540–1699*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I–XXI. MTA, Bp., 1875–1898 (a továbbiakban EOE). IV. 37. Az Erdélyből visszatért Istvánffy Miklós és Szuhay István 1598. október 9-én Kassán kelt jelentése: Uo. 203–224.

ennek ellenére minden rendelkezésére álló eszközt bevetett annak érdekében, hogy a kiadás, ha nem akkor és ott, de máshol vagy máskor mégis megvalósulhasson. A fejedelemnek írt memorandum egy példányát egy kísérőlevéllel együtt (az irat így maradhatott egyáltalán fenn) eljuttatta a két Erdélyben maradt biztosnak, Szuhay Istvánnak (1551–1608) és Istvánffy Miklósnak (1538–1615). Ám ezt megelőzően, mintegy B-tervként még azt is megszervezte, hogy a kézirat egy minél több szöveget tartalmazó másodpéldánya Erdélyben maradjon. Ennek érdekében rohammunkában lemásoltatta a kancellária munkatársaival a visszakért Brutus-kézirat legalábbis egyes részeit. Buzgalma utólag tökéletesen érthetőnek tűnik: eddigre ugyanis személyesen is túl sok energiát fektetett a *Rerum Ungaricarum* immáron évtizedes projektjébe ahhoz, hogy csak úgy veszni hagyta volna az egészet. E tanulmány arról szól, hogy ténylegesen mik voltak ezek az erőfeszítések, milyen nyomai fedezhetők fel a Brutus-kéziratokon Szamosközy munkálkodásának, illetve neki személyesen milyen koncepciója lehetett a *Rerum Ungaricarum libri* nagy vállalkozásáról és önmaga szerepét hogyan látta ebben.

Gian Michele Bruto (1517–1592) velencei származású történetíró a Magyar Királyság Mátyás király halála utáni hanyatlásának, majd a mohácsi katasztrófát követő széthullásának történetét elsőként egységes humanista narratívába foglaló monumentális művét (*Rerum Ungaricarum libri XX*) a történetíró és váradi püspök Forgách Ferenc (1530–1577) kezdeményezésére, valamint Báthory István erdélyi fejedelem, majd lengyel király megbízásából 1574 után kezdte írni.⁴ Nem titkolt célja az volt, hogy ellensúlyozza, sőt megsemmisítő választ adjon Zsámboky János (1531–1584; humanista néven: Sambucus) bécsi udvari történetírói ténykedésére, az ennek keretében megjelentetett teljes Bonfini-kiadásokra⁵ (1568; 1581) és különösen az e kiadások függelékében közölt rövid összefoglalókra a 16. század egyes fontosabb történéseiről.⁶ Zsámboky ugyanis ezekben (és egyéb kisebb műveiben) – alkalmazkodva a

4 Életéhez és műveihez lásd Mario BATTISTINI: *Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIe siècle (Notice biographique)*. De Gulden Passer 32(1954). 29–153; Domenico CACCAMO: *Bruto, Gian Michele = Dizionario Biografico degli Italiani*. 14. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1972. [https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_(Dizionario-Biografico)/) (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 24.). Legújabbban, további irodalommal: PETNEHÁZI Gábor: *Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. BÉKÉS Enikő–KASZA Péter–KISS Farkas Gábor. Lazi, Szeged, 2021 (a továbbiakban PETNEHÁZI: *Ellentétes narratívák*). 167–189.

5 *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia*. Oporinus, Basileae, 1568 (a továbbiakban BONFINI 1568); *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices*. Wechel, Francofurti, 1581 (a továbbiakban BONFINI 1581).

6 PETNEHÁZI: *Ellentétes narratívák*. 169, 180, 185.

bécsi udvar hivatalos kommunikációjához – egészen egyszerűen letagadta a Szapolyai-ház uralkodóinak legitimitását, amellyel egyben negligálta a magyar rendi alkotmányt és a rendi nemzet szabad királyválasztáshoz való jogát.⁷ Brutus műve egy változatával bizonyosan készen állt már 1584-ben, amelyből egy néhány lapos próbanyomat is elkészült, a király azonban ekkor mégsem adatta ki a kéziratot. Báthory halála (1586. december 12.) után viszont egy hirtelen pálfordulással (amelyet az utókor talán kevésbé tudott a helyére tenni, mint a kortársak) Rudolf császár és Ernő főherceg szolgálatába állt, és Krakkóból Bécsbe áthelyezett historikusi „hivatalában” a már elkészült történeti munka az Ausztriai Ház méltóságát is tekintetbe vevő revízióján dolgozott. Ám Bécsből (újabb meglepetés) 1591 decemberében Erdélybe távozott, mivel hírt kapott arról, hogy egy időközben Lengyelországból Erdélybe került példányból ki akarják adni művét. A rákövetkező év májusában Gyulafehérváron meghalt.⁸

A *Rerum Ungaricarum libri* a török háború, majd az 1599 után Erdélyt sújtó hadjáratok és dúlások zűrzavarában nem került nyomdába. A 17. század második felében Bethlen Farkas történetíró a Szamosközy-hagyaték egyéb részeivel együtt egy Brutus-kéziratot még bizonyosan használt. Ugyanez a kézirat, a Szamosközy-hagyaték szétszóródását és részbeni pusztulását követően, immáron jelentősen megcsonkulva, a 18. század első felében Pray György jezsuita történetíróhoz került, majd halála után a pesti egyetemi könyvtárba, s így lett az alapja a 19. század közepén a *Rerum Ungaricarum libri* másik, Bécsben megmaradt és még ennél is jóval csonkább kéziratával együtt a Toldy Ferenc által szerkesztett akadémiai kiadásnak.⁹ 2020 nyarán azonban a trentói Egyházmegyei Könyvtárból előkerült egy harmadik, a pesti és bécsi példányoknál jóval teljesebb, szinte teljesen ép kézirat, amely nem csupán az eddig csonkán ismert mű jövőbeli új, teljes kiadásához nyújthat majd alapot, de a fent nagy vonalakban vázolt, fordulatokban gazdag, ám meglehetősen homályos keletkezéstörténetet is számos ponton módosította, illetve annak új, eddig ismeretlen részleteire világított rá.¹⁰

Kasza Péterrel közös tanulmányunkban részletesen bebizonyítottuk, hogy Brutus valójában azért ment Erdélybe 1591 végén, hogy művét kiadásra készítse elő.¹¹ E

7 BONFINI 1568. 774; BONFINI 1581. 774–775.

8 VERESS: *i. m.* 165–172; PETNEHÁZI: *Ellentétes narratívák.* 186–187.

9 A kiadás három kötetben: *Brutus János Mihály Magyar Históriaja.* I–III. Szerk. TOLDY Ferenc (I–II); TOLDY Ferenc–NAGY Iván (III). Eggenberger–MTA, Bp., 1863–1876 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XII–XIV). A kiadás korai kritikája: JAKAB Elek: *Brutus kiadásának bírálata.* Századok XI(1877). 656–673, 855–872.

10 Trento, Biblioteca del Seminario Teologico, Manoscritti, 5 MS 20/1–2.

11 KASZA Péter–PETNEHÁZI Gábor: *Brutus magyar történetei: a Rerum Ungaricarum libri szövegahagyománya.* Magyar Könyvszemle 139(2023). 1. sz. (megjelenés alatt)

célból magával vitte Bécsben alkalmazott írnokát, valamint a *Rerum Ungaricarum libri* akkor nála lévő legújabb és ugyanezen írnok által lemásolt példányát. Erdélybe érkezve azután intenzív munka vette kezdetét: Brutus végigkorrigálta a magával vitt húszkönyves kézirat 1–8. könyveit, e javításokat pedig írnoka a hetedik könyv első harmadáig egy új tisztázatba másolta. E tisztázatban Brutus elkezdte másodjára is korrigálni a mű elejét, ám feltehetően közben meghalt. Halála után tehát bizonyosan erdélyi hagyatékában maradt az általa odavitt eredeti és korrigált példány, illetve az erről készült másolat, amely a mű szűk egyharmadát a korrekciókkal együtt tartalmazta.

A ma ismert kéziratokra lefordítva mindez így néz ki: a Trentóban megtalált kézirat kilencven százalékban megegyezik az eredetileg Bécsből Erdélybe vitt és ott korrigált kézirrattal; ugyanennek a kéziratnak az elejét ugyanis (a harmadik könyv első harmadáig) feltehetően Brutus halála után – talán Kovacsóczy kancellár utasítására – másolták le, beillesztve a szövegbe az írnok által már Erdélyben újramásolt példányban eszközölt korrekciókat is. A ma trentóiként ismert kézirat tehát e két részből áll: az eleje a Brutus halála után készült tisztázatot tartalmazza (a harmadik könyv első harmadáig), majd pedig az általa eredetileg Erdélybe vitt kéziratból a 2–20. könyveket. Egészen biztosan ugyanez volt az a kéziratgyűttes, amelyet Jósika kancellár végül nagy nehezen,¹² de átadott a biztosoknak 1598-ban; Bartholomäus Pezzén¹³ Erdélyből egyenesen Prágába vitte, onnan pedig (rejtély, hogy milyen úton-módon) valamikor a 17. század első felében a trentói jezsuita kollégiumba került, és ott is felejtődött lényegében négy évszázadra.

A pesti töredékesen megmaradt példány (amelyből Toldy Ferenc a 19. században a művet kiadta) ezzel szemben részben az lett, amit Brutus írnoka tisztázatként lemásolt a hetedik könyv első harmadáig. További részeit (vagyis a pesti kézirat mára megmaradt formájában a 13. könyv körülbelül kétharmadáig) részben Szamosközy István másolta tovább, részben pedig 1598 tavaszán rohammunkában a gyulafehérvári kancellária munkatársai. E sietős másolásra azért lehetett szükség, mert a Lengyelországból visszakerült példány haszontalannak ítélt füzeteit, (feltehetően) maga Brutus, egészen egyszerűen kidobta. Ugyanerre a sorsra juthatott a Bécsből Erdélybe vitt eredeti példány első másfél könyve is.

Erre a részletes áttekintésre azért volt szükség, hogy érzékeltetni tudjam annak a munkának a nagyságát, amit Szamosközy István Brutus történeti művén elvégzett. A

12 Istvánffyék jelentése: „Cancellarius Iosica (...) librum historiarum Hungaricarum Bruti maxima cum difficultate nisi coactus per dominum Pezzén reddidit.” EOE IV. 215.

13 LOEBL: *Pezzen von Ulrichskirchen Barthlmä Freiherr = Allgemeine Deutsche Biographie*. 53. Von Dunder & Humblot, Leipzig, 1907. 41–47. Online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd13916779X.html#adbcontent> (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 24.)

Báthory Zsigmondnak írott memorandumból, valamint a pesti és trentói kéziratokból egyértelműen kikövetkeztethető ugyanis, hogy ő volt a *Rerum Ungaricarum libri* első, nem is akármilyen szerkesztője. 1594-ben Padovából hazatérve¹⁴ látott neki a Brutus hagyatékában maradt kéziratgyűjtes szétválogatásának, gondozásának és jegyzetelésének, és alapvetően neki köszönhetjük, hogy a fent leírt kézirati hagyomány egyáltalán létrejöhetett. Nem zárható ki az sem, hogy már ebben az időszakban, 1594–1598 között elkezdte a trentói kézirattal igazolhatóan Brutust folytató saját négykönyves történeti művének írását, amelyben az 1566-tól 1586-ig terjedő korszak történetét írta meg.¹⁵ Szamosközy távlati célja mindebből világosan kirajzolódik: egy olyan *historia continuata* lebeghetett a szeme előtt, amely Bonfini után a Mátyás halálát követő szinte teljes évszázad történetét egyetlen műben foglalta volna össze.¹⁶ De valóban távlati cél volt ez, vagy abban a reményben végezte munkáját, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* belátható időn belül, ténylegesen nyomdába kerülhet?

14 A pontos dátum nem ismert. 1594-ben már feltételezhetően Erdélyben volt, hiszen Báthory Zsigmond a márciusról májusra halasztott regensburgi birodalmi gyűlésre Szamosközy tanítványát, a Padovából feltehetően vele együtt hazatért Sombory Sándort küldte követtségbe. BETHLEN Farkas: *Erdély története*. III. Ford. BODOR András. Enciklopédia–EME, Bp.–Kvár, 2004. 296. Nem ismert, hogy a gyűlésre Szamosközy Somboryval tartott-e, amint azt Szilágyi Sándor és nyomában Vas Miklós feltételezte, vagy otthon maradt. Szamosközy István történeti maradványai. I (1566–1586). Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp. 1876 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXI – a továbbiakban *Szamosközy történeti maradványai I*). VII; VAS Miklós: *Szamosközy István életéhez*. Századok XLIII(1909). 148. Sombory augusztusban, még a véres leszámolások előtt tért haza Regensburgból. BETHLEN: *i. m.* 340.

15 Kiadása: *Szamosközy történeti maradványai I*.

16 A *historia continuata* bevett gyakorlat volt a történetírásban, a kora újkorban szinte valamennyi korábban írt nagy összegző műhöz folytatást írtak. Cesare Baronio nagy katolikus egyháztörténete (*Annales Ecclesiastici*), amelyet még a 19. században is folytattak, talán a legismertebb példa. Paolo Giovio (1483–1552) magyar szempontból is fontos és a korszak történetírói által előszeretettel forgatott kortörténetéhez (*Historiarum sui temporis libri I–II*. Torrentino, Firenze, 1550–52.) Natale Conti (1520–1582) írt folytatást (*Natalis Comitiss Historiarum sui temporis libri X*. Variscus, Venetiis, 1572). Amint ennek előszavában írja: „dabimus operam pro viribus, ut ea cognoscantur quae gesta sunt ubique gentium; ab iis temporibus et rebus gestis initium sumentes, quae scripta Pauli Iovii attigerunt; persequamurque ad ea usque tempora, quae nobis divinitus concedentur” Uo. 1^v. Johannes Sleidanus (1506–1556), a 16. század nagy német protestáns történetírójának művéhez a 17. században németül is készült folytatás (Oseas SCHAEDEUS: *Joannes Sleidanus Verus et ad nostra tempora usq[ue] continuatus: Daß ist: Warhafftige vnd Ordentliche Beschreibung allerley fürnemer Händel vnd Geschichten (...) biß auf daß 1620. Jahr nach Christi geburt*. Heyden, Strassburg, 1621.) A sort még lehetne folytatni.

Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, érdemes a *De editione historiarum Bruti* című említett, Báthory Zsigmondnak írt levéllel kezdeni az elemzést, s rögtön a Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak címzett, csak év szerint datált (1598) kísérőlevéllel. Szamosközy ezt azután írhatta, hogy Bartholomäus Pezzen visszatért Prágába (1598. május) a Brutus-kézirattal, de még azelőtt, hogy a másik két császári biztos (vagyis a levél címzettjei) elhagyták volna Erdélyt (1598. szeptember vége).¹⁷ Lássuk a rövid, de Szamosközyre jellemző módon egyszerre emelkedett és kíméletlenül célratörő kísérőlevél fordítását teljes egészében:

Brutus históriájának kiadásáról még korábban írtam egy beadványt az Erdélyi Fejedelem Őnagyságának, s amennyire tölem tellett – talán bővebben is, mint kellett volna – leírtam benne véleményemet Brutusról, valamint már akkor sürgettem e történet kiadását. Azonban, akár a háborús felfordulás, akár vezetőink tunyasága miatt, akiknek feladata lett volna erről gondoskodni, minden erőfeszitésem hiábavalónak bizonyult. Úgy gondoltam, hogy tekintetes és kiváló uraságtoknak adom át e jelentés egy példányát (akármilyen is legyen), hogy maguk is megismerjék, ki is volt, milyen is volt Brutus.

Mert most, hogy Isten elfordult tőlünk és ez a kincs idegenek birtokába került (nyilván, hogy más csapások mellett az égiektől ránk szabott büntetés még nagyobb legyen), vagy azért, mert nem bizonyultunk méltónak ily isteni ajándékra, vagy mert így volt elrendelve; most úgy illő tehát (mivel a hazaszeretet és a nemzet iránti kötelesség is ezt diktálja), hogy tekintetes és kiváló uraságtok minden erejükkel, szorgalmukkal és gondolatukkal arra törekedjenek, azon munkálkodjanak, és ériék el azt, hogy ez a kincs a sötétségből, amelybe eddig kényszerítették, végre a nyilvánosság fényére jusson (már ha maradt egyáltalán remény arra, hogy odajuthat); hogy egy ilyen jeles magyar történeti emlék, atyáink tisztos emlékezete ne jusson az ebek harmincadjára, az utókor pedig ne vethesse szemünkre tétlenségünket vagy vádoljon meg még súlyosabb bűnnel és átkozzon el minket örökre.

17 EOE IV. 20–77, 135–240; SZILAS László SJ: *Alfonso Carillo Jezsuita atya Erdélyben*. Ford. Ötvös Péter. METEM, Bp., 2001 (METEM Könyvek 34). 77–99; NAGY Gábor: *Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából*. Századok 141(2007). 6. sz. 1557–1589.

Tekintetes és kiváló uraságoknak jó egészséget kívánok.
Gyulafehérvár, 1598.

Tekintetes, kiváló uraságok odaadó szolgálja, Szamosközy István¹⁸

A folytatásban először azt érdemes körülményünk, mikor is kezdhették neki a munkának Szamosközy az általa csak kincsnek titulált és valóban felbecsülhetetlen értékűnek tekintett kézírattal. Az itt emlegetett „korábban” (*superioribus temporibus*) nem igazít el semennyire, de a megbízást bizonyosan azután kapta hivatalosan a fejedelemtől, hogy Padovából – 1594 első felében – hazatért Erdélybe.¹⁹ Hogy ez tényleg hivatalosan a fejedelemtől érkező megbízás volt, és alapvetően Brutus hagyatékának a gondozását, illetve a kézirat nyomdakész állapotba hozását jelentette, a jelentés szövegének több helye alapján állíthatjuk, elsőként ezzel: „Felséged azzal bízta gondjaimra, hogy a lehető legkörülményesebben és alaposan foglalkozzam vele, s amennyire rajtam áll, javítsak a szövegen”.²⁰ Mindez egybevág azzal, amire levéltári források alapján a legújabb kutatások is jutottak, azaz hogy történetírói tevékenységét Szamosközy már nem sokkal azután elkezdte, hogy Padovából hazajött. Ez azonban

18 BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 50. „Superioribus temporibus scriptum quoddam de editione historiarum Ioannis Michaelis Bruti, ad Serenissimum Principem Transylvaniae dederam in quo, quod mearum fuerat partium, uberius fortassis, quam par esset, iudicium meum de eo autore interponere non sum veritus, tum etiam in lucem emittendis iis historiis solliciti egi: Sed, sive ob ingentes hos bellorum motus, sive ob nostrorum procerum, quorum erat id curare oscitantiam, omnis mea sollicitudo in irritum cecidit. Eius qualiscunque scripti exemplum Reverendissimis et Illustrissimis Dominationibus Vestris tradendum censui, ut quis et qualis fuerit Brutus, ipsi quoque cognoscerent. Nunc autem cum tantus thesaurus infenso nobis Numine in alienam potestatem pervenerit, nempe ut inter alia detrimenta, eo quoque incommodo divinitus plecteremur, sive quia non eramus digni tam divino munere, sive quia ita in fatis fuerat: aequum est ut Reverendissimae et Illustrissimae Dominationes Vestrae pro suo in patriam gentemque suam amore et pietate, omni studio, labore, diligentia curent, elaborent, perficiant, quo tantus thesaurus ex iis tenebris, quibus hactenus pressus est, in lucem hominum prodeat, (si forte spes ulla superest unquam proditum iri) ne tam illustre rerum Hungaricarum monumentum, patrumque nostrorum honesta memoria indigno funere iuguletur, ipsaque adeo posteritas nos inertiae graviorumque criminum reos faciat, insimulet, aeternumque damnet. Bene valere Reverendissimas et Illustrissimas Dominationes Vestras desidero. Albae, 1598. Reverendissimarum et Illustrissimarum Dominationum Vestrarum Servitor deditissimus, Stephanus Zamosius.” Az idézett szövegrészeket, ahol nem jelölöm külön, a jobb érthetőség miatt a saját fordításomban közlöm (PG).

19 Lásd a 14. jegyzetet.

20 Fordította Tar Ibolya. BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 51. „Nam postquam arduum illud et laboriosum clarissimi auctoris opus, ita meae quoque curae fuerit a Serenitate Vestra traditum, ut nullo praetermisso diligentiae et laboris officio, quantum quidem in me esset, in meliorem statum redigerem”.

első körben Brutus művének a szerkesztését, a szöveg javítását jelentette (*in meliorem statum redigere*), a munka folytatásának megírására tehát, ha a jelentésből indulunk ki, a megbízás nem terjedt ki.

Munkája kezdetének pontos időpontja ennek ellenére az augusztus–szeptemberi politikai irányváltás miatt korántsem közömbös. Kérdés tehát, hogy azelőtt vagy azután kezdett Szamosközy Brutus művével foglalkozni, hogy Báthory Zsigmond puccsszerűen leszámolt a régi vezetőréteggel? Ha abból indulunk ki, hogy padovai tanulmányait éppen az a Kovacsóczy Farkas²¹ patronálta, aki Brutus visszahívását Erdélybe már 1588-ban szorgalmazni kezdte, akkor valószínűbbnek látszik, hogy Brutus hagyatéka is a kancellár közvetítésével került Szamosközyhez. Az is egyértelmű, hogy a kiadás fő szorgalmazójának kivégzése általában nem használt a projektnek, ekképpen tehát logikus azt is feltételeznünk, hogy a leszámolások utáni új politikai helyzet és Erdély bekapcsolódása a háborúba lehetett a fő kiváltója a mű kiadása mellett érvelő memorandum megírásának, ami megint csak azt erősíti, hogy Szamosközy már 1594 tavaszán vagy az év derekán a kezébe kaphatta a *Rerum Ungaricarum libri* kéziratot füzeteit.

A fejedelemnek írt memorandum (nevezzük így) keletkezési idejének meghatározása tovább árnyalhatja a képet. Konkrét dátumra egyetlen helyen hivatkozik, Győr bevételéről azt írja a szövegben: „nuper Jaurinum (...) amissum fuit”.²² Ez 1594. szeptember 29-én történt, vagyis – ahogyan a jelentést kiadó Balázs Mihály és Monok István is megállapította – az iratnak nem sokkal ezt követően kellett keletkeznie.²³ A „nem sokkal” azonban nem igazán pontosítható: a *nuper*, különösen ebben a kontextusban, ahol Szamosközy sorra veszi a 16. században a török által elfoglalt magyar végváratokat, a pár naptól egészen a pár hónapos intervallumig bármit jelölhet. A datálást segítő további utalások a szövegben szintén nem visznek közelebb a pontosításhoz, de hozzásegítenek Szamosközy motivációjának megértéséhez. Brutus és Bonfini összehasonlítása után így érvel a mihamarabbi kiadás szükségessége mellett:

Brutus tehát ilyen; Felséged pedig az utókor emlékezetére legméltóbb módon cselekszik majd, ha egy ilyen jelentős szerző mihamarabb kinyomtatva terjedhet majd a keresztény világ javára. Tudom, sok minden közbe jöhet, ami Felségedet a kiadástól visszatart-

21 PETNEHÁZI Gábor: *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról trott dialógusa*. (PhD disszertáció). SZTE, Szeged, 2013. Brutus visszahívásáról Erdélybe: BALÁZS–MONOK: *i. m.* 250–251; PETNEHÁZI: *Ellentétes narratívák*. 182–187.

22 BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 60.

23 BALÁZS–MONOK: *i. m.* 251. Győr feladásáról: MOHL Antal: *Győr eleste és visszavétele*. Győr, 1913. 18–37.

hatja: e mostani idők zavaros állapota, a háború indításának vagy elhárításának gondja, a jelenlegi és jövőbeni költségek igénye és a kincstár szűkössége, egyszóval a leglényegesebb és legszükségesebb dolgokat fenyegető bizonytalanság. Mindezek, mindenki véleménye szerint kétségtől sokkal fontosabbak; ám mégsem szabad olyan súllyal latba esniük, hogy Felséged terveit megakasszák. Sőt, éppen a háborús fenyegetés dacára kell lankadatlan hévvel, sőt, még nagyobb elszánással arra törekedni és azon fáradozni, hogy minél előbb ki lehessen adni ezt a jelentős szerződést. Mindennemű habozás és késlekedés csak árt.²⁴

A fenti idézet két szempontból is fontos. Egyrészt a „prae ista belli impendendis mole” alatt nehezen lehet mást érteni, mint hogy Szamosközy még a török elleni tényleges hadműveletek megkezdése előtt, valóban 1594 végén, 1595 első felében írta meg memorandumát a fejedelemnek: legkorábban tehát 1594. október elején, s legkésőbb akkortájt vagy azután, hogy Bocskai a prágai udvarban 1595. január végén aláírta a szövetségi szerződést Báthory Zsigmond nevében a császárral.²⁵ Másrészt az is kitűnik az idézetből, hogy milyen aggodalom és lelkesedés töltötte el egyszerre a *Rerum Ungaricarum libri* átolvasása után Szamosközyt. Amit olvasott ugyanis, nagyon is tetszésére volt. A lelkesedéstől fűtve és hivatástudatától is hajtva pedig nem is annyira jelentést, mint egy nagyon szép retorikával megfogalmazott értekező tanácslást vagy *epistola suasiat* írt (mint ő maga kijelenti: „talán bővebben is, mint kellett volna”) a fejedelemnek, hiszen veszélyben érezte a projekt megvalósulását. Ahogyan a levél/jelentés kezdőmondatában írja, szintén a bizonytalan háborús helyzetre utalva: „Tudom hol a helyem, s nem vagyok olyan szemtelen, hogy e szerző

24 BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 56. „Cum itaque talis sit Brutus, serenitas Vestra rem posteritatis memoria dignissimam faciet, si tantus author in publicum Christiani orbis bonum typis quam primum promulgabitur. Scio multa intervenire posse, quae animum Serenitatis Vestrae ab editione eius retardare queant: turbulentum horum temporum statum; belli sive inferendi, sive propulsandi molem; praesentis ac futuri sumptus necessitatem, aerariiue angustiam; ac in summa rerum maximarum et necessariarum tempestatem. Quae omnia opinione omnium multo sane maiora, non tamen debent esse tanti, quae cogitationem Serenitatis Vestrae magnopere interrompere queant. Quin prae ista belli impendentis mole, nihilo remissius, atque etiam multo vehementius annitendum elaborandumque est, ut tantus author edi quamprimum possit. Cunctatio omnis et mora damnum secum trahit.”

25 EOE III. 341–347; SZILAS: *i. m.* 68–71. A memorandum szövegében Zsigmond megszólítására használt *serenitas vestra* (a *celsitudo* helyett) azt erősíti, hogy éppen a prágai szerződés aláírásának környékén keletkezett az irat, e szerződésben kapta meg ugyanis Báthory Zsigmond a birodalmi hercegi címet. Itt köszönöm meg Nagy Gábornak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

kinyomtatása mellett szót merésznék emelni, ha a *jelenlegi helyzet* nem buzdított volna erre”.²⁶

Aggodalma, amely az irat megfogalmazására rávette, kétszeres volt ugyanis. A kitörőben lévő háború a *Rerum Ungaricarum librit* a legsérülékenyebb állapotban találta. Brutus a kiadásra való előkészítés közben a korábbi (lengyelországi) szerkesztési fázis szövegeit egészen egyszerűen megsemmisítette, erről nyilvánvalóan Szamosközy is tudott. Ez egyben azt is jelentette viszont, hogy a mű megmaradása lényegében annak az egyetlen kézirathalomnak a sorsától függött a bizonytalan helyzetben, amit ő is átnézett. Ugyanakkor – és ez a másik kiemelendő momentum a korábbi idézetben – Szamosközy tényleg azzal a *deklarált* céllal kapta a megbízást, hogy Brutus műve nyomdába kerülhessen. Erre utalnak a szövegben a „cogitationem interrumpere” és az „animum retardare” kifejezések. Szamosközy tehát úgy tudta, hogy a fejedelem eltökélt szándéka a kiadás, s ebben kellett közreműködnie. Erdély belépése a háborúba azonban új helyzetet teremtett, amelyben nyilvánvalóan felmerült a projekt elnapolásának réme. Ebben az új helyzetben érezte kötelességének, hogy szót emeljen az ügy folytatása érdekében.

Ezek után viszont az is nyilvánvaló (bár Szamosközy levelének modern kiadói ezt máshogy látták²⁷), hogy a jelentést valahogyan eljuttatta a fejedelemnek. Véleményem szerint erre utal az 1598-ban kelt, fent idézett kísérőlevél egyik félmondata: „iudicium meum de eo authore interponere non sum veritus, tum etiam in lucem emittendis iis historiis sollicitus egi: Sed (...) *omnis mea sollicitudo in irritum cecidit*”.²⁸ Vagyis, bár mindent megpróbált, végül nem hallgattak rá, és a kiadás ügyét elnapolták. A másik ok kifejtésére, amely miatt feltételezhető, hogy a levél eljutott a címzett-hez, sőt teljesen nem is maradt hatás nélkül, a tanulmány végén kerítünk sort.

Előbb ugyanis azt kell megnéznünk, hogy Szamosközy konkrétan milyen munkát végzett el Brutus hagyatékán. Ennek leírásában részben továbbra is a fejedelemnek írott levél, részben pedig a pesti és trentói *Rerum Ungaricarum*-kézirat elemzése lesz a segítségünkre.

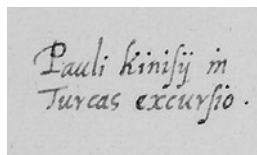
Szamosközy első feladata egyértelműen a válogatás, pontosabban az osztályozás volt: annak megállapítása, hogy melyik könyvhöz melyik kézirati variáns szolgáltatja az *ultima manushoz* legközelebbi változatot. Ehhez először nyilvánvalóan el kellett olvasnia a kéziratokat, tisztába jönni a tartalmukkal. Alaposságát bizonyítják a trentói

26 BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 51. „Non sum tam insolens animi, nec tam ignarus meae sortis, qui de publicando eo authore aliquid dicere ausim, nisi praesentis temporis ratio me hortata fuisset.”

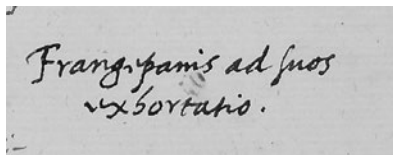
27 Uo. 49. „A császári biztосként Erdélybe érkezett Szuhay Istvánhoz és Istvánffy Miklóshoz írt levél fogalmazványa megerősíti azt a feltevést, hogy Szamosközy a bizonytalankodó fejedelemnek nem adta oda bírálatát; talán belátta, hogy a mű kiadása tőle nem várható.”

28 Uo. 50.

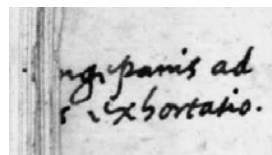
és pesti kézirat lapszélein egyaránt megfigyelhető tartalomjelölő széljegyek, amelyek megléte vagy hiánya viszont azt is egyértelműen jelzi, hogy melyik kéziratokból tervezte volna a kiadást. E tartalomjelölő megjegyzések a trentói kézirat első másfél könyvében kezdődnek. Ahogyan említettük, ez a kéziratrész a Brutus halála és Szamosközy hazaérkezése közti időszakban készült. Szamosközy széljegyzetei ezután a trentói kéziratból eltűnnek: a 2–8. könyvekben ugyanis a pesti példányban folytatódnak – ebből az utolsó másfél könyv Szamosközy saját kezű tisztázata a trentói példány alapján. E Szamosközy által lemásolt szövegrészek (a 7. könyv vége és a teljes 8. könyv tehát) a trentói kéziratban a pestivel egyező széljegyzetekkel vannak jelölve (vagyis a széljegyzetek itt átfedést mutatnak). A Brutus által már csak elvétele (és feltehetően még Bécsben) javított 9–20. könyvek pedig már csak kizárólag a trentói kéziratban kaptak ilyen margináliákat. Ez nem jelenthet mást, minthogy ezek voltak azok az általa legjobbnak gondolt kéziratrészek, amelyeket összeszerkesztve a nyomdai előkészítésre és kiadásra alkalmasnak gondolt Szamosközy (vö. 1–3. kép).

1. Trento 5 MS 20/1,
16^v

2. Trento 5 MS 20/1, 470^r

3. ELTE EK Coll. Pray
35, p. 728 (az előzővel
megegyező tartalomjelölő
széljegyzet a 7. könyv már
Szamosközy által
tisztázatba másolt
részében)

Arra is van nyom, hogy az egyes könyvek tartalmi kivonatát is elkészítette. Egyetlen, rendkívül rossz állapotban megmaradt (és valahogyan az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárába került) kézirat lap igazolja ezt az ő kézírásával, amely az első könyv epitoméjának részletét tartalmazza.²⁹ Ez készülhetett saját használatra (a szerkesztést megkönnyítendő), vagy akár a mű egészére kiterjedő (netán a

29 MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Történelem 2r 9/1. A katalóguscédula szerint a levél a Brutus-kiadást szerkesztő Toldy Ferenc hagyatékából származik, címe: *Brutus János Mihály magyar históriájának eredeti példányából egy levél*. Valójában, ahogyan Veress Endre is megállapította, Szamosközy kézírásával készült összefoglaló a *Rerum Ungaricarum liber I* tartalmáról. Kiadatlan. Inc. „Recensetur primo libro, quae ab initio regno Ladislaus rex partim in Ungaria partim in Boemia gessit...” Exc. „... circumventi miseri iniquo iudicio atque indicta...” (megszakad). Másolata a Veress-hagyatékban: MTAK KIK, Kézirattár, Ms 461, 5–7.

fejedelemnek készült) *recensio* része volt. De az sem lehetetlen, hogy a nyomda számára írta, vagyis az epitomék – nem ismeretlen módon a korabeli könyvkiadásban – a nyomtatott kiadásban a fejezetek elé kerülhettek volna. Ez utóbbi feltételezést erősíti, hogy saját *Rerum Ungaricarum libri IV* kézírataiban is egyes könyvek előtt egy-egy oldalt üresen hagyott az *argumentum* számára.³⁰

A Lengyelországból visszakérült példányt (jelenleg egy ismert töredék kivételével) feltehetően maga Brutus semmisítette meg. Ezt megint csak a margináliák alapján állíthatjuk. Szamosközy ugyanis (nemegyszer az oldalszám megadásával) a pesti kéziratban hivatkozik egy másik általa látott kézíratra; ezenkívül, szintén a pesti kézirat már említett, 1598-ban sietősen másolt részében (a 11. könyvben) az egyik másoló huszonnét oldalon keresztül pontosan megadja a forráskézirat oldalszámát. Ma már tudjuk: a pesti kézirat (mind Szamosközytől, mind az ismeretlen erdélyi másolótól származó) oldalszám-hivatkozásai kivétel nélkül a trentói kézíratra mutatnak.³¹ Ebből viszont egyértelműen következik, hogy 1594 és 1598 között, amíg Szamosközy kezelte a teljes Brutus-hagyatékot, két példány volt nála csupán: (1.) a Brutus által Bécsből Erdélybe vitt 1–20. könyv (amelyből ő az első másfél könyvet már nem láthatta, mert azt még 1594 előtt újramásolták), valamint (2.) ennek részleges, javított változata, a Brutus saját írnoka által már Erdélyben újraírt, 1–7. könyvet tartalmazó kézirat.

Ez utóbbit aztán ő maga is tovább bővítette. A hetedik könyv letisztázását átvette azon a ponton, ahol Brutus írnoka a munkát félbehagyta, illetve ugyanezt elvégezte a Brutustól szintén lépten-nyomon átjavított nyolcadik könyvön, amelyről teljes tisztázott másolatot készített. A kilencedik könyvtől kezdődően – mivel a Bécsből Erdélybe vitt kézirat innen már nem tartalmazott olyan jelentős számú javítást Brutustól – nem kellett újramásolnia a szöveget, itt tehát megelégedett a meglévő példány jegyzetelésével, illetve korrektúrájával.

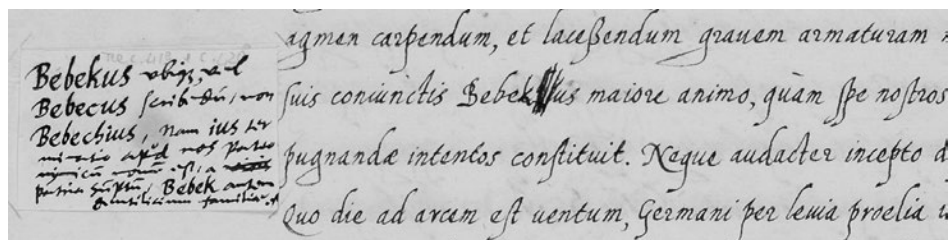
A tartalomjelölő széljegyzetek mellett Szamosközy, ahol szükségesnek érezte, belevált a szövegbe. E megjegyzések és javítások pontosan tükrözik a fejedelemnek írt levél tartalmát, érdemes lesz tehát eszerint sorra venni őket.

A személy- és helynevek helyesírása az első fontos szempont, amely alapján szisztematikus javításokat fedezhetünk fel a Brutus-kéziratokon. Szamosközy a memorandumban nyelvészeti fejtegetésekbe is bocsátkozva hosszan ír a magyar tulajdonnevek helyes latinizált standardjáról, s ugyanezt látjuk a gyakorlatban következetesen megvalósulni a trentói és pesti kézirat már említett, széljegyzetekkel ellátott könyvekben (kizárólag ugyanazokban a kéziratrészekben tehát, amelyeket, mint említettük, kiadásra szánt; T: 1–2; 9–20; P: 2–8). Az -i végződésű tulajdonnevek helyes latinizált végződése e szerint -ius lett; ellenben a magyarban nem -i végződésű családnevek

30 Ezeket Szilágyi Sándor a kiadásban jelezte: *Szamosközy történeti maradványai I.* 59, 183.

31 KASZA–PETNEHÁZI: *i. m.*

nem -ius, hanem -us zárlatot kaptak a latinban. Így következetesen ezt a helyesírást alkalmazta: Bathorius [Bathoreus (Báthory)]; illetve Zechelus [Zechelius (Székely, ti. Dózsa)]; Bebekus [Bebekius (Bebek)]; Bekesus [Bekesius (Bekes)]; Cibakus [Cibakius (Czibak)]; Toerekus [Toerekius (Török) stb. (vö. 4. kép).

4. Trento 5MS 20/2, 419^v: *Bebekus ubique vel Bebecus scribendum, non Bebechius, nam -ius terminatio apud nos patronymicum nomen est a patria sumptum; Bebek autem gentilicium familiae est.*

A javítások másik típusát az esetenként szükséges grammatikai, szintaktikai tévesztések, stiláris sutaságok vagy túlírások helyreigazítása, netán az írnok figyelmetlenségéből fakadó kihagyások pótlása jelentette. Túlzás nélkül állítható, hogy Szamosközy – bár kétségtelenül annyi előnye volt, hogy teljes terjedelmében előtte voltak a kéziratok – ezen a téren teljesen más felfogást képviselt, mint a 19. századi kiadás szerkesztői, akik a margináliákra egyébként sem fordítottak kellő figyelmet, arra pedig végképp csak elvétve vállalkoztak, hogy emendálják a szöveget, vagy akár csak a központoszáson változtassanak. Szamosközy a jelek szerint máshogyan fogta fel a szerepét, és úgy gondolta, hogy ahol szükséges, a szerkesztőnek/lektornak igenis bele kell nyúlania a szövegbe. A fejedelemnek írt levelében erről így emlékezik meg:

„Egy ekkora művet azonban, mielőtt még sajtó alá kerülne, alaposan görcső alá kell venni és át kell még dolgozni. E terjedelmes és a szavakkal egyáltalán nem takarékoskodó munkában ugyanis, nem annyira a szerző hibájából, hanem az írnok figyelmetlenségéből, akit az átírásra alkalmazott, a szavak, de akár bekezdések sorrendje is összekeveredett, olyannyira, hogy bármilyen értelmet csak úgy lehet kicsiholni ilyenkor, ha a hibás helyeket a szöveg gondolatmenetéhez alkalmazkodva szerencsés kézzel kiegészítjük. Ezenkívül, maga a szerző is időnként olyan körmönfontan fogalmaz, a szavak és a mondanivaló olyan sűrű halmazba bonyolódik, és a szöveg annyira összegabalyodik, hogy hiába olvasod végig egy lendülettel, elveszel benne, és alig leled meg a közbevetésekkel összezavart beszéd fonalát. Az efféle helyeket, hogy ne legyenek az olvasó terhére és bosszúságára,

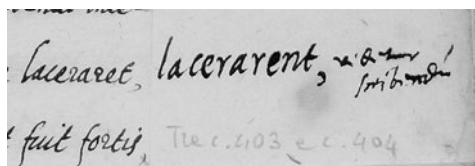
több részre vagy mondatra kell bontani, hogy részekre tagolva a hosszú gondolatmenet könnyebben átlátható és megérthető legyen”.³²

Szamosközy nem a levegőbe beszélt: a kiadásra általa alkalmasnak ítélt kéziratrészek margóján nem sűrűn ugyan, de végig ott találjuk a kisebb vagy nagyobb megjegyzéseket, konjektúrákat, amelyekkel a stiláris, grammatikai vagy szintaktikai hibákat igyekezett kijavítani. Ehhez hasonlóak a tárgyi tévedéseket kiigazító megjegyzései: többségében földrajzi tévedések korrekciói ezek, illetve olykor konkrét személyekkel kapcsolatos észrevételek, amelyekben kijavítja Brutust (vö. 5–7. kép).

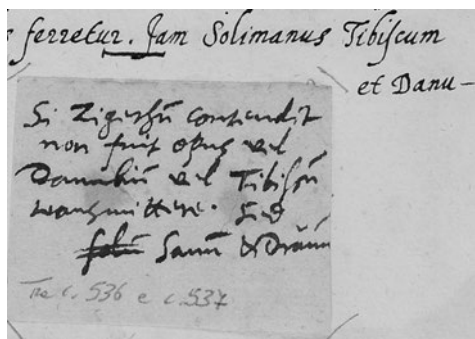
Utoljára még azokat a margináliákat érdemes megemlíteni, amelyek Szamosközy nemzeti érzületéről árulkodnak. A fejedelemnek írott levélben a szövegromlás és az időnként túlbonyolított stílus, illetve a tulajdonnevek helyesírása mellett a harmadik kritikus megállapítása Brutus magyarokkal szembeni vélt vagy valós negatív előítélete, illetve az olaszokkal és spanyolokkal szembeni túlságos jóindulatára vonatkozott. Ezen a ponton valódi hazafias indulat és elfogultság vezette tollát, hiszen – írja – a magyarországi várak török kézre kerülésében mindig a külföldi zsoldosok voltak a felelősek, ráadásul a jelenkori történelmük még jobban bővelkedik rút belviszályban, bűnben és embertelenségben, mint a magyaroké. Történetíróik mégis állandóan a sajátjaik dicséretét zengik, azoknak a „harsonásai”.³³ A „harsonások” (*buccinatores*) kifejezés itt különös fontosságú. A trentói kézirat egyik megjegyzésében Szamosközy hasonló kifejezéssel (*plenis buccis decantat*) kárhoztatja Brutust, amiért az 1566-ban Győrnél összegyűlt nemzetközi seregben a magyarokat nem említi, és csak az Európa minden tájáról összesereglett külföldi csapatrészeket sorolja fel (8. kép).

32 BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 58. „Iam vero antequam tantum opus praelo subdatur, accuratius bina sub incudem revocandum esse videtur. Multa enim in tam prolixo opere, et nulla verborum parsimonia astricto, non tam authoris culpa, quam librarii, cuius manu in transcribendo usus est, oscitantia, tam in verbis, quam oratione frequentibus concisionibus sunt interturbata, unde nullus sensus elici potest, nisi lacunae eae felici coniectura ex orationis curru deprompta expleantur. Adde ipsius quoque authoris quibusdam in locis longiusculas periodos, ubi rerum et verborum in unum quasi glomum conferta congeries, orationem plurimum obscurat, quam nec uno spiritu dum legis, permetiri possis et hyperbata confusumque sermonis filum vix ingenio comprehendas. Haec et talia ne lectori moroso molestiam fastidiumque pariant, in plura membra sententiasque sunt distinguendae, ut longa sermonis ambitio, in plures artus diuisa facilius mentem et intellectum subeat.”

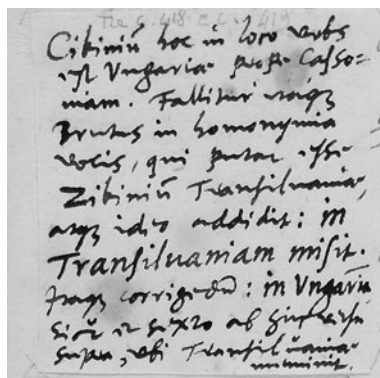
33 Uo. 61. „Legantur excutianturque Italicorum Germanorum Hispanorumque historiae, plura in illis domesticarum dissensionum, civilium bellorum intestinarum externarumque prodicionum, deditionum, omnifariorumque scelerum exempla reperientur quam in Ungarorum monumentis: et tamen mirum est, quam illi aliorum benefacta elevent, virtutesque in faciem caedant; suarum vero laudum et commenticiarum rerum pleni sint buccinatores.”

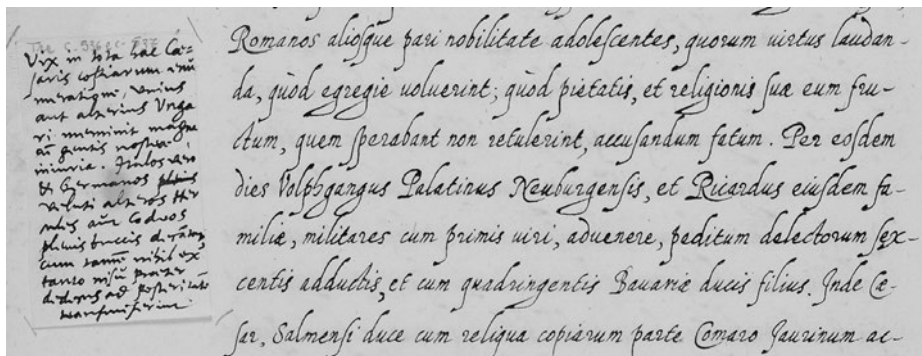
5. Trento 5 MS 20/2, 404^r
laceraret)
lacerarent videtur scribendum

6. Trento 5 MS 20/2 536^v
Iam Solimanus Tibiscum et Danubium)
Si Zigethum contendit non fuit opus vel
Danubium vel Tibiscum transmittere. Sed
Sarrum et Dravum.

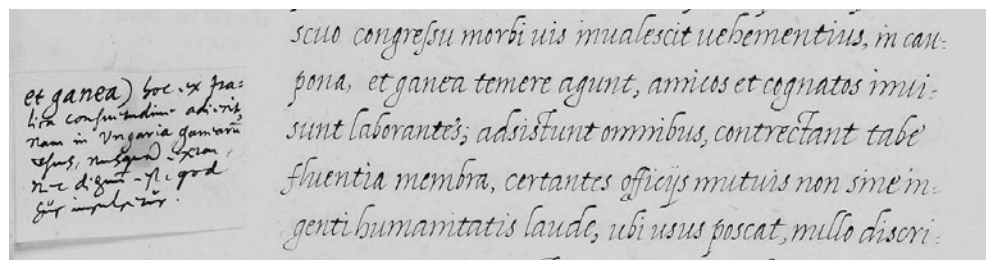

7. Trento 5 MS 20/2, 414^v
Cibinium hoc in loco urbs est Ungariae
prope Cassoviam. Fallitur itaque Brutus in
homonymia vocis, qui putat esse Zibinium
Transilvaniae atque ideo addidit: **in**
Transilvaniae misit. Itaque corrigendum:
in Ungariae. Sicut et sexto ab hinc versu
supra, ubi Transilvaniae meminit.

8. Trento 5 MS 20/2 536^v: Vix in tota hac Caesaris copiarum enumeratione unius aut alterius Ungari meminit magna cum gentis nostrae iniuria. Italos vero et Germanos veluti alteros Hercules aut Codros plenis buccis decantat cum tamen nihil ex tanto nisu praeter dedecus ad posteritatem transmiserint.

Nemzeti érzülete az általánosabb, nemzetkarakterológiai kérdésben is arra készítette, hogy a magyarok védelmére keljen: így például a trentói kézirat első könyvében, ahol Brutus arról ír, hogy a pestis terjedését a kocsmák sűrű látogatása is elősegítette, Szamosközy azt a gúnyos megjegyzést fűzte a mondathoz, hogy ezt a szerző bizonyára otthoni tapasztalatai alapján szötte bele a szövegbe, mert Magyarországon nincsenek is kocsmák (tempora mutantur; 9. kép).

9. Trento 5 MS 20/1, 87^v: *et ganea) hoc ex Italica consuetudine adiecit, nam in Ungariae ganeorum usus nusquam extat nec dignum est, quod huc inculcetur.*

E kritikus pontok azonban nem változtattak Brutusról és művéről alkotott eleve pozitív véleményén és a projekt iránti elköteleződésén. Meggyőződése nyilvánvalóan részben a mű ismeretéből, részben pedig a 16. századi magyar történelem méltó reprezentációjának az általános igényéből táplálkozott. Személyes megfontolásait ugyanakkor a környezete is alakíthatta. Ahogyan a levélben írja:

„Nemegyszer hallani lehetett, ahogyan a hírneves öregúr hitet tett történeti művéről, és elmondta, hogy ami tudományt, mesterséget és irodalmi igényességet ifjúkorától kezdve a legjobb auktoroktól elsajátított, azt maradéktalanul ebbe az utolsó művébe igyekezett sűríteni, munkáinak mintegy legvégső összegzéseként, amelyen minden erejét és tehetségét bevetve dolgozott. Ám ha erről hallgatott volna, a mű maga akkor is ékesen tanúsítaná mindezt”.³⁴

34 Uo. 54. „Auditus est non semel clarissimus senex, suum ipse testimonum de his historiis proferre dicereque se quicquid ab ineunte aetate studii, doctrinae, rerum verborumque ornamenta ex illustribus authoribus memoria hausisset, totum id in has historias, veluti lucubrationum suarum omnium et laborum supremum promptuarium contulisse, omnesque ingenii sui nervos hic potissimum intendisse. Haec ita se habere, vel ipso tacente, res ipsa testis esse potest.”

A személytelen passzívum (*auditus est*) használata miatt nem tudjuk, kitől vagy kiktől hallotta Szamosközy a történetet, de az egyik legvalószínűbb forrás itt is Kovacsóczy kancellár lehet, aki a régi ismeretségre való tekintettel is Brutus legközelebbi kapcsolata lehetett, miután 1592 januárjában Erdélybe érkezett. Brutus teljesítménye iránti tisztelete a mű olvasása után nyilvánvalóan csak fokozódott. Az viszont már a saját önbecsülését bizonyítja, hogy ilyen előzmény után arra is vállalkozott, hogy a Brutus-kézirat megszakadása után a történet fonalát tovább folytassa egészen Báthory István haláláig. A kérdés továbbra is az, hogy a saját mű megírásának mikor látott neki, még 1598 előtt, vagy csak utána?

A 19. századi kiadás alapján is egyértelműen megállapítható, hogy Szamosközy saját *Rerum Ungaricarum libri*jét hosszabb idő alatt írta, a kéziratokban ugyanis nem csak Báthory András rövid ideig tartó fejedelemségére hivatkozik jelen időben; Brutust az első könyvben *clarissimus nostri saeculi historicus*nak nevezi, de szintén az első, illetve a második könyvben már *superioris saeculi* hivatkozik 16. századi eseményekre. Az ellentmondásra már a művet kiadó Szilágyi Sándor is felfigyelt (ezeket a hivatkozásokat ki is gyűjtötte),³⁵ és logikusan feltételezte, hogy Szamosközy hosszabb idő alatt írta munkáját (netán az egyes könyveket külön időpontban). A munka elkezdését azonban már rögtön a Padovából való visszatérés utáni időszakra tette, azzal a szép, de semmivel nem alátámasztható feltételezéssel élve, hogy a patrónus nélkül maradt és a politikai életben csalódott Szamosközy a történelem tanulmányozásában keresett vigaszt.³⁶ Gálfi Emőke ezzel kissé szembemenve, de alapvetően azt a későbbi szakirodalomban rögzült tévedést korrigálendő, hogy Szamosközy 1594 után rögtön a gyulafehérvári levéltárban kezdett volna dolgozni, a historikusi kinevezést egy 2012-es tanulmányában Báthory András fejedelemhez kötötte.³⁷ Nem sokkal később azonban revideálta az álláspontját, ti. előkerült egy adománylevél, amelyben Báthory Zsigmond már 1597-ben *historicus noster*ként hivatkozott Szamosközyre. Ez alapján – véleményünk szerint helyesen – azt feltételezte, hogy Szamosközy már Padovából történt hazatérése után Báthory Zsigmond történetírója lett, egyik első feladata pedig a Brutus-kézitról való jelentés elkészítése volt.³⁸ Arról ugyanakkor mindeddig kevés szó esett (a fejedelemnek írt levelet közlő Balázs Mihály és Monok István sem tértek ki rá), hogy Szamosközy milyen céllal írhatta jelentését a fejedelemnek, s egyáltalán, a 16. század végi Erdélyben mi lehetett az udvari historikus feladata?

35 Szamosközy történeti maradványai I. XIV–XVI.

36 Uo. VII–VIII. „Pártfogójának Kovacsóczy Farkasnak kivégeztetése 1594-ben mélyen megrendíthetie ragaszkodó lelkét s a háborgó, veszélyes és semmi jót nem ígérő napokban, melyek ettől fogva a hazára borultak, hazája történetének tanulmányozásában kereste és találta enyhületét.”

37 GÁLFI Emőke: Szamosközy István, a requisitor. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz. 116–123.

38 GÁLFI: A gyulafehérvári. 74–83.

A megoldás, megítélésünk szerint, a levél szövegében és a Brutus-kéziratok Szamosközy-margináliáiban bújik meg. A levélben ugyanis, közvetlenül a *peroratio* előtt, Szamosközy ezt írja:

„Mivel tehát Brutus minden olyan erényben, melyben egy történetírónak ki kell tűnnie, szinte egyenlő a régiekkel, a lehető legnagyobb mértékben arra kell törekedni, hogy Felséged Isten kegyelméből gondoskodják e munka kiadásáról; alkalmazzon egy művelt és éles szemű cenzort, aki az események és dolgok leírásában található hibákat kigyomlálja, hogy az első kiadás makulátlanul és kijavítva, s amennyire lehet, teljesen hibátlanul kerüljön a külföldi nyomdába”.³⁹

A fentiekben már megállapítottuk, hogy Szamosközy abban a tudatban kapta kézhez 1594-ben Brutus kézíratait, hogy azokat belátható időn belül ki fogják adni. Az imént idézett mondatokból látszik, hogy a jelentés keletkezésének idején még további korrekciókat látott szükségesnek, és egy olyan lektor alkalmazását javasolta, amely a kéziratban éppen általa feltárt hibákat korrigálni képes. Azt is láttuk, hogy a trentói és pesti Brutus-kéziratokon viszont szintén ő maga következetesen elvégezte a levélben hiányolt javításokat, illetve az ott említett szempontok szerinti jegyzetekkel látta el a szöveget. Mindezek alapján logikus a feltevés, hogy a jelentés vagy levél nem csupán eljutott a címzetthez, de annyiban célt is ért, hogy a fejedelem a munka folytatásával bízta meg Szamosközyt, vagyis (ahogyan a levél végén ő maga javasolta) felkérte a Brutus-mű lektorának.

Hogy mindez már 1594-ben vagy 1595-ben hivatalosan historikusi kinevezést jelentett-e (vagy netán a kinevezés már akkor megtörtént, amikor Szamosközy először kézhez kapta Brutus hagyatékát), konkrét adat híján nem dönthetjük el. Egy udvari historikus munkaköre azonban (lásd Zsámbokyt, csak hogy a legközelebbi példával éljünk) nem feltétlenül merült ki egy kortörténet vagy a történetíró alkalmazó fejedelem tetteinek a megírásában. Ennél „szárazabb”, filológiai szakmunkát szintén takarhatott, illetve általában minden régiséggel kapcsolatos tevékenységre is kiterjedhetett (lásd Szamosközy jól ismert epigráfusi és numizmatikusi munkássá-

39 TAR Ibolya fordítása. BALÁZS–MONOK–TAR: *i. m.* 66. „Cum itaque hic author omnibus virtutibus, quae in historico excellere debent, veteres illos propemodum aequaverit, danda est opera, quanta potest maxima, ut cum Dei benignitate eius in lucem propagandi cura Serenitati Vestrae incumbat, doctus ac perspicax censor adhibeatur, qui ita rerum et verborum naevos castiget, ut prima editio pura tersaque ab omnibus, quoad fieri potest numeris absoluta in exoteris tipographorum officinas exeat.”

gát).⁴⁰ Ha még hozzátesszük mindehhez, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* egy lényegében két évtizede húzódó, még Báthory Istvántól megörökölt, igen fontos projektje volt az erdélyi udvarnak, aminek megvalósulásáért azután is komoly erőfeszítéseket tettek, hogy Brutus Bécsben telepedett le – például diplomáciai úton elérték, hogy Lengyelországból visszakerüljön a kézirat, sőt magát Brutust is rávették végül, hogy Erdélybe utazzon, és ott kiadásra készítse elő a művet –, akkor részben kevésbé valószínű, hogy Kovacsóczyék kivégzése teljesen megakasztotta volna a projekt folytatását, részben pedig könnyen elképzelhető, hogy a *Rerum Ungaricarum* librivel kapcsolatos ügyek folytatásával megbízott szakértő személy a „fejedelmi historikus” hivatalos vagy félhivatalos címével rendelkezett. Szamosközy tehát, akár a kancellártól, akár a fejedelemtől kapta a megbízást Brutus hagyatékának rendbetételére (ha hiszünk a memorandumnak, akkor az utóbbtól), a kivégzések után tényleg nem lehetett biztos abban, hogy mi lesz a kiadással. Jogos aggodalmán túl azonban munkaköri kötelessége is arra készíthette, hogy egy igen részletes és igen hatásos levelet írjon a fejedelemnek, amivel elérte, hogy az továbbra is támogassa a projekt megvalósítását, egyúttal pedig saját, udvari historikusi pozícióját is megerősítse.

A Brutus-szöveghagyomány szempontjából mindez azt is jelenti, hogy a trentói és pesti Brutus-kéziratokon található margináliák nem egy időben kerültek lejegyzésre. A kéziratok szétválogatására a memorandum készítése előtt került sor, illetve a tárgyjelölő széljegyzetekkel (ezek egy része beragasztott cédulán található) szintén ekkor jelölhette meg Szamosközy, hogy a teljes és az egyharmadnyi kézirat mely részeit kell a kiadáshoz alapul venni. A memorandum megírása és a fejedelem válasza után láthatott neki a komolyabb filológiai munkának. Ebben a legidőigényesebb feladatot minden bizonnyal a Brutustól lépten-nyomon korrektúrázott és átjavított hetedik könyv második felének és a hasonló állapotban talált nyolcadik könyv teljes szövegének a letisztázása és újraírása jelentette. Ezenkívül következetesen végigjavította a tulajdonneveket; a szöveget stilárisan, grammatikailag és szintaktikailag is ellenőrizte, s ahol hibát talált, jelezte, vagy konjektúrát alkalmazott; illetve a tárgyhoz fűződő megjegyzésekkel élt. A kronológia nagy vonalakban tehát így nézhetett ki:

40 Padovában kiadott feliratgyűjteményének (Stephanus ZAMOSIUS: *Analecta lapidum veterum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Padova, 1593.) kiegészítése már 1598-ban készzen állt, a kézirat az Istvánffy-gyűjtemény ugyanazon kódexében maradt fenn, amely a Brutus-memorandumot is megőrizte. Kiadása: SZAMOSKÖZY István: *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum 1598*. Szerk. BALÁZS Mihály–MONOK István. Scriptum, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33). Szintén kéziratban maradt, és a gyulafehérvári Batthyaneumba került numizmatikai értekezése. Stephanus ZAMOSIUS: *Schediasma de veteribus monetis* (1599) = JAKÓ Zsigmond: *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. MTA–BTK–TTI, Bp., 2016. 478–523.

- 1593 vége/1594 eleje: Szamosközy hazatérése Padovából
- 1594. tavasz–ősz: felkérés (a fejedelemtől, Kovacsóczy-n keresztül vagy nélküle) a Brutus-hagyaték rendezésére; a kéziratok szétválogatása, a kiadható szöveget megállapítása
- 1594 vége/1595 eleje: *De editione historiarum Brutii*
- 1595–1598: filológiai és lektori munka: a 7–8. könyv újramásolása, ortográfiai és stilisztikai korrekciók a teljes kiadásra szánt szövegben

A kézirat tehát 1598-ban lényegében kiadásra készen állt, és alighanem a háború végét várta, hogy alkalmas időben egy külföldi nyomdába küldhessék. Nem kizárt, hogy Szamosközy már ekkor elkezdte a folytatás írását, illetve antikvitással és Dacia római emlékeivel kapcsolatos kutatásait is újrendezte.⁴¹ Ekkor következett be azonban az igazi törés a *Rerum Ungaricarum libri* történetében. Az 1598 tavaszán Erdélybe érkező császári biztosok azonnal visszakövetelték Brutus 1591 végén Bécsből odavitt kéziratát. Nagy nehezen meg is kapták, ahogyan Istvánffy jelentésében írta: Jósika kancellárt szinte kényszeríteni kellett, hogy visszaszolgáltassa Brutus művét.⁴² A késlekedés és habozás oka, a pesti kéziratot látva, egyértelmű: a meglévő egy és egy-harmadnyi kéziratból hirtelen két egészset kellett gyártani. Nem tudjuk, mennyit sikerült lemásolnia a 9–20. könyvekből annak a feltehetően a kancellárián dolgozó négy-öt embernek (köztük Szamosközynek), akik, egymást közt szétosztva a trentói kézirat füzeteit, sietősen munkához fogtak. Az Erdélyben maradt, majd csonkult formában Pestre került kézirat jelenlegi állapotában a 13. könyvnél szakad meg, illetve egy töredéket tartalmaz a még Lengyelországból visszakérült példány 16. könyvéből. A szemmel láthatóan kapkodva végzett másolás és a töredékesség miatt valószínűbbnek tűnik, hogy nem sikerült befejeznük a munkát.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Szamosközy végleg lemondott volna a kiadásról. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy még Brutus művén is túlmutató ambíciói voltak. Ezzel pedig rátérhetünk annak kifejtésére, hogy mit is jelenthetett számára a *Rerum Ungaricarum libri*, történetíróként milyen koncepciója volt, és ez hogyan alakult. Bizonyos, hogy 1598-ig teljes természetességgel átvette és folytatta a Forgách–Báthory–Kovacsóczy-féle koncepciót, és egy teljes magyar történetben gondolkodott, amelynek eredeti célja Bonfini nagy humanista történetének a folytatása és kiegészítése volt. Nem véletlen, hogy Báthory Zsigmondnak írt levelében Brutus és Bonfini összehasonlítását közli: a két azonos című munka immáron egyetlen szövegfolymában a kezdetektől egészen 1566-ig mutatta be a magyar történelmet. Ehhez írt ő maga is egy folytatást, ugyanezzel a címmel, amely feltehetően Báthory halálával zárta le a történet folyamát (a negyedik könyv vége nem maradt meg), de az

⁴¹ Lásd az előző jegyzetet.

⁴² EOE III. 215.

sem valószínűtlen, hogy elveszett, és utoljára a 17. században hivatkozott magyar őstörténeti munkáját is (*De originibus Hungaricis*) ebben a történetfolyamban helyezte volna el.⁴³ Az alapkoncepció tehát egy teljes, a korban elterjedt *historia continuata*-jellegű magyar történelem volt, ennek megvalósítására kérte a jelentéshez mellékelte kísérőlevelében a biztosokat is, nemzetük iránti kötelességükre és hazaszeretetükre apellálva.

Messzire vezető kérdés, hogy ez az alapvetően magyar történeti koncepció mennyire bicsaklott meg akkor, amikor Bartholomäus Pezzen a Brutus-kéziratot Prágába vitte, hogyan hatott ez az erdélyi kortörténet megírására, illetve Szamosközy hogyan folytatta mégis a *Rerum Ungaricarum* projektjét, amelyre (elméletben) Bocskai végrendeletében is kivételesen nagy támogatást kapott.⁴⁴ Az bizonyos, hogy saját négykönyves művét az 1566-tal végződő Brutus-kézirat ismeretében, annak folytatásaként írta, és nyilvánvaló, hogy 1598 után, sőt még az 1600-as években is dolgozott rajta. A *Rerum Ungaricarum libri* megtorpanásának, majd végül megfeneklésének azonban a legkevésbé sem kedvező külső körülmények mellett belső okai is lehettek: a Brutus-kézirat sietve másolt részeit – ha sikerült teljesen lemásolni egyáltalán – korrektúrázni és javítani kellett volna, miközben a levéltárba került Szamosközyre rengeteg forrásanyag is rászakadt, amelyek lekötötték az érdeklődését, valamint a már megírt mű/művek átdolgozására is késztették.⁴⁵ Az sem lehetetlen azonban, hogy idővel tudomást szerzett Istvánffy készülő magyar történetéről,⁴⁶ amely saját koncep-

43 Szamosközy történeti maradványai I. XI–XII. Toppeltinus a 17. században még látta, hiszen két helyen idéz a kéziratból. Laurentinus TOPPELTINUS: *Origines et occasus Transsylvanorum*. Lugduni Batavorum, 1667. 25, 34. A mű egy szó szerint foszlányokban lévő, néhány (fél) lapnyi töredékét Szilágyi Sándor a 19. század végén Kolozsvárról az EME kéziratárából szerezte meg, jelenleg az OSZK kéziratára őrzí, jelzete: Fol. Lat. 3962.

44 Ami, ellentétben a most is használt szövegkiadással, nem hétezer, hanem kétezer arany volt. Bocskay István Testamentomi rendelése = *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Szépirodalmi, Bp., 1979. 17. A hibás szövegkiadásból eredő tévesztést már Szilágyi is azonosította: *Szamosközy történeti maradványai*. VIII. 2. jegyzet.

45 Szilágyi a *Rerum Ungaricarum*-kéziratokon azonosította Szamosközynek az egykori fejedelmi levéltár jelzeteire utaló kiegészítéseit, megjegyzéseit. *Szamosközy történeti maradványai I*. XXIV–XXVII.

46 Istvánffy 1605-ben azt írja Pázmánynak, hogy követtársa, Szuhay 1598-ban, Erdélyben biztatta egy saját történeti mű írására, amelynek első részét (*priorem operis mei partem*) hamarosan elküldi neki. *Pázmány Péter levelezése*. I. 1605–1625. Közzéteszi FRANKL [FRANKÓI] Vilmos. Bp., 1873 (Monumenta Hungaria Historica. Diplomataria XIX). 7. Ugyanebben a levélben Brutusról csak annyi említést tesz, hogy Zsámboky ellen csillogtatta tollát, Báthory István parancsára („Brutus in eum acerbius perstringendum stylum exerceret.” Uo.). A birtokába került Szamosközy-memorandum margójára ugyanakkor Istvánffy még nagyon lelkesen ezt írta: „Et nunc et semper et in secula seculorum Brutus antecedit Bonfinium, si stilus orationis ponderetur” (A margináliát a szövegkiadók tévesen a főszövegbe illesztve közölték. BALÁZS–MONOK–TAR: i. m. 53).

ciójának is az átértékelésére készítette. Mindezeknek az eshetőségeknek és feltételezéseknek a feltárása azonban már nem ennek a tanulmánynek a feladata.

„UT TANTUS THESAURUS EX TENEBRIS
IN LUCEM HOMINUM PRODEAT”.

ISTVÁN SZAMOSKÖZY AND THE *RERUM UNGARICARUM LIBRI*

Keywords: *early modern historiography; manuscript studies; Gian Michele Bruto; István Szamosközy; Transylvania; Hungary*

By the end of 1593 or early 1594 István Szamosközy (1565-1612) returned from Padua to Transylvania and soon became the court historian of Prince Sigismund Báthory. One of his first tasks in this position was the editing of the manuscript work *Rerum Ungaricarum libri XX* by Gian Michele Bruto (1517-1592). For this purpose, in late 1594 or early 1595, he wrote a long memorandum to the Prince, in which he described in detail the corrections that Brutus's manuscript needed before publication. The complete manuscript of the *Rerum Ungaricarum libri*, until recently known only in fragments, has been discovered in 2020. Through an analysis of Szamosközy's notes identified on the Brutus-manuscripts and of his memorandum to the Prince, this paper shows what work Szamosközy actually did and what historical concept he tried to realize between 1594 and 1598.

„UT TANTUS THESAURUS EX TENEBRIS
IN LUCEM HOMINUM PRODEAT”.

ISTVÁN SZAMOSKÖZY ȘI *RERUM UNGARICARUM LIBRI*

Cuvinte-cheie: *istoriografie premodernă; studii ale manuscriselor; Gian Michele Bruto; István Szamosközy; Transilvania; Ungaria*

István Szamosközy (1565-1612) s-a întors din Padova cel mai probabil la sfârșitul anului 1593 sau începutul lui 1594, și în scurt timp a devenit istoricul de curte al principelui Sigismund Báthory. Una dintre primele sale sarcini a fost editarea manuscrisului lui Gian Michele Bruto (1517-1592) *Rerum Ungaricarum libri XX*. În acest scop la sfârșitul anului 1594 sau la începutul lui 1595 s-a adresat principelui într-un memorandum lung, în care a detaliat acele probleme care trebuiau corectate înaintea publicării manuscrisului lui Brutus. Cunoscut doar fragmentar până de curând, manuscrisul complet al lui *Rerum Ungaricarum libri* a fost descoperit în anul 2020. Prin analiza atât a notelor realizate de Szamosközy pe manuscrisul lui Brutus cât și a memorandumului adresat principelui, lucrarea de față prezintă munca efectivă realizată de Szamosközy și încearcă se deslușească concepția istorică pe care a încercat să înfăptuiască acesta între anii 1594 și 1598.